

А. А. Мяцельскі, *Старадаўні Крычаў: Гістарычна-археалагічны нарыс горада ад старажытных часоў да канца XVIII ст.*, Мінск, Беларуская навука, 2003, сс. 167.

Агульна вядома, што стан урбанізацыі земляў Вялікага княства Літоўскага у XVI-XVIII стст. непараўнальна большы, чым на тэрыторыі Масковіі. Дасьледчыкі адзначаюць больш за 300 паселішчаў гарадскога тыпу, большасьць зь якіх мелі магдэбургскае права. Аднак вывучанасьць гісторыі шматлікіх гарадоў і мястэчак Беларусі застаецца на амаль пачатковым узроўні. Пераважна манаграфічных дасьледаваньняў (рознай якасьці) дачакаліся вялікія гарады, вядомыя з раньняга сярэднявечча — Полацак, Гародня, Магілёў, Віцебск, Бярэсьце. Трохі паправіла сітуацыю серыя *Памяць* — гістарычныя хронікі прысьвечаныя кожнаму раёну Беларусі й некаторым гарадам (Менск, Полацак, Гародня, Бярэсьце). Аднак інфармацыя там абмежаваная, часта агульна вядомая й адпаведна ідэалёгічна накіраваная. Таму зьяўленьне кожнай кнігі на гарадзкую тэматыку ў беларускай навуцы ледзь ня подзьвіг. А без нашых ведаў пра малыя й сярэднія паселішчы гарадскога тыпу, якія былі ў сярэднявеччы й новых часах адміністрацыйнымі, гаспадарчымі, культурнымі й рэлігійнымі цэнтрамі, гісторыя Бацькаўшчыны будзе моцна-моцна абмежаванай. І замест гонару разьвівае ў нас закамлексаванасьць.

Некалькі год назад у выдавецтве „Беларуская навука” пабачыла сьвет кніга навуковага супрацоўніка Інстытута гісторыі НАН Беларусі Андрэя Мяцельскага, прысьвечаная сярэднявечнай і навачэснай археалёгіі й гісторыі Крычава. Сёньня гэта раённы цэнтар Магілёўскай вобласьці, разьмешчаны непадалёку ад беларуска-расейскай мяжы. І, як большасьць усходнебеларускіх гарадоў, у сьвядомасьці й стэрэатыпах сталічных і заходнебеларускіх людзей ха-

рактарызуецца сёння як зрусіфікаваная й здэградаваная ўскрайка нашай краіны. Характэрнай рысай зьяўляецца таксама абсалютнае няведаньне гісторыі гораду, нават сярод спэцыялістаў гісторыкаў. Пра гэта сьведчыць амаль поўная адсутнасьць гістарыяграфічнай спадчыны, прысьвечанай гораду Крычаву. Бо ня можна лічыць навуковым дасьледаваньнем кароткія інфармацыі пра Крычаў і ваколліцы ў кнігах М. Без-Карніловіча (1855), Н. Стаўпянскага (1866), ці нават у *Жывапіснай Расіі* (1882). І толькі дзякуючы натхнёнай працы мясцовага крычаўскага краязнаўцы Міхаіла Фёдаравіча Мельнікава можна было даведацца нешта па гісторыі Крычаву. У 1986 г. была надрукавана невялікая кніга *Крычев. Историко-экономический очерк*, у якой падзеі да канца XVIII ст., пададзены ляпідарна, тэндэнцыйна й вельмі абмежавана. З гэтых прычынаў манаграфічнае дасьледаваньне Андрэя Мяцельскага — гэта першая навуковая кніга пра Крычаў.

Падтытул кнігі «гісторыка-археалагічны нарыс» абумовіў структуру й крыніцазнаўчую базу дасьледаваньня. Шырока выкарыстаны археалагічныя матэрыялы, атрыманыя ў выніку шматгадовых дасьледаваньняў на помніках Крычаву, якія праводзілі Георгі Штыхаў, Міхась Ткачоў і ўласна Андрэй Мяцельскі. Адначасова аўтар праводзіў глыбокія архіўныя пошукі (у Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі, Дзяржаўным гістарычным архіве Літвы) і па магчымасьці поўнасьцю выкарыстаў друкаваныя крыніцы, аб чым сьведчыць багатая бібліяграфія, зьмешчаная ў канцы кнігі. Менавіта спалучэньне інфармацыі археалагічных і пісьмовых крыніц дазволілі зрабіць тэкст цікавым для чытаньня, пазбавіла яго сухой археалагічнай нарацыі, дзе манатонна апісваюцца тыпы й формы венчыкаў, памеры й захаванасьць прыладаў працы, узбраеньня альбо ўпрыгожваньняў. Больш таго, археалагічны матэрыял не дамінуе над гістарычным, а зьяўляецца найлепшай ілюстрацыяй зьвестак, якія захаваліся ў пісьмовых крыніцах.

Кніга падзяляецца на пяць разьдзелаў. Першы разьдзел прысьвечаны археалагічным помнікам Крычаву — гэта гарадзішча Гарадзец і неўмацаванае паселішча з матэрыяламі XII-XIII стст. з яго паўночнага боку, гарадзішча Замкавая гара й пасад з матэрыяламі XIII-XVIII стст. Вядома, што большасьць населеных пунктаў Беларусі даволі позна зьяўляюцца на старонках пісьмовай гісторыі, але дзякуючы археалагічным крыніцам ёсьць магчымасьць прапанаваць больш раннюю іх метрыку. Археалагічныя дасьледаваньні, праведзеныя на помніках Крычаву, пераважна аўтарам кнігі, дазволілі сьвердзіць, што першапачаткова, яшчэ ў V ст. да н.э. было заселена гарадзішча Гарадзец. Насельніцтва было носьбітамі днэп-

ра-дзвінскай культуры, якое знаходзілася пад моцным уплывам юхнаўскіх плямёнаў. Абедзье археалагічныя культуры спецыялісты ідэнтыфікуюць з балтамі. Недзе на мяжы эраў адбываюцца зьмены ў матэрыяльнай культуры насельніцтва гарадзішча, а на мяжы V-VI стст. пажар зьнішчае паселішча. Пасьля яго сляды жыцця на гарадзішчы прасочваюцца вельмі невыразна, амаль незаўважальна археалагічна. У гэтым месцы, на нашу думку, бракуе больш разгорнутай характарыстыкі этнакультурнай сітуацыі ў раннім жалезным часе й раннім сярэднявеччы ў дадзеным рэгіёне. Бо вядома, што Сярэдняе Падняпроўе й Пасожжа частка дасьледчыкаў адносяць да раёнаў фармаваньня праславянскага этнасу. І магчыма адсюль пачалося „вялікае рассяленьне” славянаў на тэрыторыі Цэнтральнай Эўропы й Балкан¹.

Новы актыўны этап жыцця на помніку, на думку А. Мяцельскага, назіраецца з пачатку XII ст. і звязаны ён ужо з новым „рускім” перыядам гісторыі, і працягваецца да канца XIV ст. Першыя сляды знаходжаньня чалавека на другім гарадзішчы Замкавая гара датуецца мяжой X-XI стст., але сапраўднае й актыўнае жыццё пачынаецца ад другой паловы XII-XIII стст.

Крычаў, пад назвай «Кречют», зьяўляецца на старонках пісьмовых крыніц пад 1136 г., у так званым Статуце смаленскага князя Расціслава Смаленскага, якім ён вызначае дзесяціну новастворанай Смаленскай епіскапіі. З пэўнымі мэрытарычнымі сумненьнямі, усведамляючы штучнасьць атаесамленьня Крычава й Кречюта, А. Мяцельскі прымае дадзеную дату за першапачатковую, тым больш што яна добра падмацоўваецца археалагічнымі матэрыяламі з двух галоўных помнікаў Крычава — гарадзішча Гарадзец і гарадзішча Замкавая гара. А пад сваёй сучаснай назвай горад Крычаў зьяўляецца ў складзеным у 80-х гадах XIV ст. *Сьпісе рускіх гарадоў далёкіх і блізкіх*.

Другі разьдзел кнігі А. Мяцельскага прысьвечаны пляніроўцы й забудове Крычава. У ім вельмі падрабязна на падставе пісьмо-

¹ K. Godłowski, *Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism*. Kraków 2000; M. Parczewski, *Najstarsza faza kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce*, Kraków 1988; ён жа, *Praojczyzna Słowian w ujęciu źródłoznawczym*, [w:] *Cień Światowita czyli pięć głosów w sprawie etnogenezy Słowian*. Lublin 2002, s. 23-68; Щукин М. Б., *О трёх путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути*, [в:] *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, вып. 28, Ленинград, 1987, с. 103-118; ён жа, *Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян*, [в:] *Славяне. Этногенез и этническая история (междисциплинарные исследования)*. Межвузовский сборник. Ленинград 1989, с. 56-62; Терпиловский Р. В. *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н.э.*, Люблин 2004.

вых крыніц і значных дапаўненняў археалагічных матэрыялаў характарызуюцца фартыфікацыйныя збудаванні, уласна пляніроўка і забудова асобна Замку і асобна пасадаў, культавыя будынкi і гарадзкія могілкі, а таксама кароткі нарыс па дэмаграфіі Крычава ад X да XVIII стст. Галоўным абарончым цэнтрам Крычава зьяўляўся Замак. Першыя фартыфікацыйныя ўмацаваньні, на думку А. Мяцельскага, зьяўляюцца ў канцы XII — на пачатку XIII стст. Яны неаднаразова гарэлі і зьнішчаліся, зноў аднаўляліся і зноў зьнішчаліся. Гэта маўклівае сьведчаньне цяжкай, часам трагічнай гісторыі Крычава, размешчанага на вельмі небясьпечным для Беларусі памежжы з Масковіяй. Акрамя замку існавалі і гарадзкія ўмацаваньні пасадаў, зафіксаваныя ў пісьмовых крыніцах ад XVI ст., якія зьнікаюць на мяжы XVII-XVIII стст.

Трэці разьдзел прысьвечаны матэрыяльнай культуры і гаспадарчаму жыцьцю насельніцтва Крычава ў дасьледаваны перыяд. Вельмі падрабязна на падставе багатых археалагічных матэрыялаў са зьмястоўнымі дапаўненьнямі інфармацыі пісьмовых крыніц раскрываецца рамяство, сельская гаспадарка, гандаль і вайсковая справа насельніцтва Крычава ад XIII да XVIII стст. Як большасьць сярэдніх і малых гарадоў Цэнтральнай і Ўсходняй Эўропы, Крычаў меў аграрна-рамесны характар, з перавагай першай рысы. Як адміністрацыйны цэнтр пэўнага рэгіёну тут адбываліся актыўныя гандлёвыя кантакты, знаходзіліся галоўныя культавыя будынкi. Аналіз археалагічных знаходак дазваляе сьцьвярджаць, што штодзённая культура насельніцтва гораду адпавядала высокаму ўзроўню і характарызавалася эўрапейскімі рысамі: разнастайныя па тыпах і арнамантацыі віды кафлі, люлькі для паленьня, імпортныя прадметы, барочныя помнікі культавай архітэктуры. Значнай падзеяй, якая зьмяніла лёс Крычава, ментальнасьць і штодзённае жыцьцё яго насельніцтва, было наданьне яму 23 жніўня 1633 г. магдэбургскага права. Менавіта, самакіраваньне беларускіх гарадоў і мястэчак наблізіла іх да эўрапейскіх узораў і канчаткова замацавала цывілізацыйную розьніцу паміж Вялікім Княствам Літоўскім і Вялікім Княствам Маскоўскім у новыя часы. Геаграфічнае разьмяшчэньне на мяжы ВКЛ, а пазней Рэчы Паспалітай, з Маскоўскай дзяржавай, вызначала Крычаў як вайсковы фарпост, што, на жаль, было прычынай неаднаразовых трагічных момантаў у яго гісторыі і моцна адбілася на матэрыяльнай культуры гораду.

Менавіта чацьвёрты разьдзел манаграфіі А. Мяцельскага, прысьвечаны палітычнай гісторыі Крычава ад першай узгадкі ў XII ст. да 1772-1776 гг., калі пасля першага падзелу Рэчы Паспалітай горад быў далучаны да Расейскай імперыі, а потым апынуўся ў руках

аднаго з „кацярынінскіх” фаварытаў Рыгора Пацёмкіна. Першапачаткова ўмацаванае паселішча ў межах Крычава зьяўляецца цэнтрам пэўнай радзімцай абшчыны, якая з 1024 г. апынулася ў складзе Чарнігаўскага княства Мсьціслава Ўладзіміравіча. Амаль сто год паселішча зьяўлялася паўночным фарпостам Чарнігаўскага княства й цэнтрам „адзяржаўленьня” невялікай акругі. З фармаваньнем самастойнага Смаленскага княства ў пачатку XII ст., на чале якога стаў Расьціслаў Мсьціславіч, унук Уладзіміра Манамаха, пасля паразы Чарнігава ў вайне з кіеўскімі князямі, Крычаў з воласьцю далучаецца да Смаленскага княства, як і ўся паўночная тэрыторыя радзімцаў. З ініцыятывы смаленскай адміністрацыі будуюцца новы адміністрацыйны цэнтар на гарадзішчы Замкавая гара, горад набывае функцыі адміністрацыйнага цэнтру воласьці Смаленскага княства. Поўная адсутнасьць інфармацыі пісьмовых крыніц пра сярэднявечны Крычаў вымушае часам аўтара выказваць гіпатэтычныя меркаваньні й пазьбягаць пэўных тэмаў.

Напрыклад, А. Мяцельскі мяркуе, што Крычаў быў разбураны татарамі, як Гомель і Магілёў. Адсутнасьць дакладнай інфармацыі вымушае аўтара выкарыстоўваць эпічнае паданьне й падаваць вельмі шырокую храналёгію магчымага татарскага зьнішчэньня: сярэдзіна — другая палова XIII ст. Натуральна, пакуль не будзе праведзена грунтоўнае дасьледаваньне пра татарскія дзеянні й іх палітыку адносна тэрыторый, якія не папалі пад іх непасрэднае дамінаваньне, цяжка будзе адзначна адказаць на гэтае пытаньне. Не выключаны абодва варыянты. Адсутнасьць пісьмовых крыніц спрычынілася да абыходжаньня А. Мяцельскім пытаньня пра час і механізмы ўваходжаньня Крычава з воласьцю ў склад ВКЛ. Пададзеная дата 1358 г., як год захопу Мсьціслаўля Альгердам, без тлумачэньняў падаецца аўтарам як дата далучэньня Пасожскіх валасцей Смаленскага княства да ВКЛ. Бо наступная інфармацыя з 80-х гадоў XIV ст. называе горад сярод літоўскіх. І з гэтага часу яго лёс непарыўна зьвязаны з ВКЛ і Рэччу Паспалітай, аж да першага падзелу. Зьяўляючыся адміністрацыйнай адзінкай Смаленскага княства ў XII-XIV стст., Крычаў хутчэй за ўсё ў яго складзе перажыў усе магчымыя перыпетыі паміж Смаленскам і ВКЛ. Менавіта ў тагачасных адносінах паміж ВКЛ і Смаленскам трэба шукаць неабходныя адказы па пытаньнях уваходжаньня Крычава ў склад ВКЛ. У хатняй вайне 1432-1436 гг. у ВКЛ Крычаў, як большасць традыцыйна рускіх гарадоў, падтрымаў Сьвідрыгайлу Альгердавіча, што сьведчыць пра пэўную этнічную, палітычную й культуралягічную сьвядомасьць яго насельніцтва. У 1440 г. Крычаў у складзе Мсьціслаўскага княства. А пасля выміраньня ў 1483 г. без нашчадкаў ро-

ду Лугвенавічаў спачатку княства было забранае ў скарб, а пазней адноўленае, але значна памешанае. Напрыклад, не далічылася Крычава з воласьцю. З канца XV ст. Крычаў з воласьцю вылучаецца ў самастойную адміністрацыйна-гаспадарчую адзінку ў складзе Віленскага ваяводства — намесніцтва.

Лёсавызначальным для Крычава момантам стала абвастрэньне адносінаў паміж ВКЛ і Масковіяй з канца XV ст. Як справядліва адзначае А. Мяцельскі, Крычаў пераўтварыўся ў адзін са шматлікіх памежных гарадоў і крэпасцяў ВКЛ на ўсходніх межах. Насуперак савецкай гістарыяграфіі, дзе ўвесь час сьвярджалася нейкая невычарпальная прага далучэньня беларускага народу да Масковіі, насельніцтва Крычава ў XVI-XVII стст. можна бараніла свой горад і сябе ад чужынцаў з усходу. Падчас войнаў 1500-1503., 1508., і 1514 гадоў, насельніцтва гораду застаецца адданым сваёй дзяржаве — Вялікаму Княству Літоўскаму. За гэта ў 1535 г. спальваецца маскоўцамі. Палілі й разбуралі яго ўсходнія суседзі й у 1614, 1633 (захоплены ў палон амаль 2 000 асобаў), 1654, 1655 гадох. Аднак жыхары Крычава не здаваліся. Падчас акупацыі з боку Маскву восеньню 1658 г. крычаўцы паднялі паўстаньне супроць акупантаў. І як толькі надарылася першая магчымасьць у сакавіку 1661 г. зноў прысягнулі на вернасьць каралю Рэчы Паспалітай.

У 1519-1529 гг. Крычаў з воласьцю быў здадзены Жыгімонтам Аўгустам у „заставу” Васілю Сямёнавічу Жылінскаму, які на жаль адзначаўся страшэннымі рабаўніцтвамі й гвалтам. Тэма канфрантацыі магнатэрыі ВКЛ з мясцовым насельніцтвам асабліва ў часовых застаўных валоданьнях застаецца яшчэ па-за ўвагай беларускіх дасьледчыкаў. Яна вельмі важная, бо з аднаго боку паказвае неадпаведнасьць рамантычнай візіі на талерантнае жыцьцё ў ВКЛ, а з другога боку канкрэтызуе моманты эксплёатацыі ў ВКЛ. У канцы XVII ст., у 1696 г., жыхары гораду й воласьці выступілі супроць харугвы Агінскага, якая займалася рабаваньнем. З Крычавам і ваколіцамі зьвязана вядомае паўстаньне сялян і мяшчанаў у 1740-1744 гг. на чале з Васілём Вашчылам супроць арандатараў зьвязаных з Іеранімам Радзівілам.

Апошні пяты разьдзел прысвечаны характарыстыцы заплечча гораду, яго воласьці ад XII да XVIII стст. Даўно ў сучаснай гістарычнай навуцы гісторыя гораду разглядаецца ў непарыўнай сувязі з акругай. На жаль, у беларускай гістарыяграфіі вельмі рэдка сустранецца падобныя працы. Таму прыемна адзначыць, што кніга А. Мяцельскага адпавядае сучасным патрабаваньням. На падставе археалагічных крыніц для ранейшых перыядаў (да XV ст.) і пісьмовых для пазьнейшых аўтар паказвае рост тэрыторыі й адміністрацый-

на-гаспадарчы падзел. Вельмі дакладная інфармацыя зь інвентароў і іншых катэгорый крыніц робіць гэты разьдзел незаменным для краязнаўцаў, бо пададзены ў ім назвы й даты ўзгадваньня максімальна магчымай колькасці населеных пунктаў рэгіёну.

Кніга А. Мяцельскага завяршаецца чатырма дадаткамі: фауна крычаўскага гарадзішча Гарадзец; спіс крычаўскіх дзяржаўцаў; дзве пацьвярджальныя граматы аб наданьні Крычаву магдэбургскага права; спіс прадстаўнікоў крычаўскага магістрату — войты, бурмістры, лентвойты, райцы, лаўнікі й пісары.

Натуральна, што немагчыма казаць пра вычарпальную гісторыю Крычава й яго воласьці ў сярэднявеччы й новым часе, бо значны комплекс крыніцаў з-за шматлікіх войнаў і іншых катастрофаў невяртальна загінуў. Аднак фундаментальная манаграфія Андрэя Мяцельскага вызначае галоўныя накірункі далейшага вывучэньня мінулага Крычава.

Генадзь Семянчук
(Гродна)

A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Białystok 2005, ss. 390.

Recenzowana pozycja jest trzecim tomem „trylogii” autorstwa prof. Antoniego Mironowicza na temat dziejów Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej¹.

Jak słusznie, już we wstępie zauważa autor, dzieje Kościoła prawosławnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku nie znalazły dostatecznego miejsca w literaturze historycznej. Luki w badaniach nad dziejami chrześcijaństwa wschodniego wynikały z traktowania wschodniej tradycji wyznaniowej jako obcej polskiej państwowości. Literatura na temat dziejów Kościoła prawosławnego w XIX wieku oraz do roku 1945 prezentowana przez autora wyszła spod piór autorów polskich, rosyjskich, białoruskich i ukraińskich. Spośród wymienionych tytułów (zainteresowanych szczegółami odsyłam do książki A. Mironowicza) stosunkowo najmniej zdezaktualizowały się prace badaczy polskich okresu międzywojennego: S. J. Langroda, A. Łotockiego, J. Wolińskiego czy H. Świątkowskiego.

Prace powstałe po II wojnie światowej, szczególnie w ostatnim ćwierćwieczu XX stulecia, traktowały głównie o czasach nowożytnych (do końca XVIII wieku) lub o okresie międzywojennym. Natomiast tematyka XIX-

¹ Wcześniej ukazały się: *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001; *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003.

wieczna, do 1918 roku i dotycząca okresu po 1945 roku nie była w przytaczanych przez autora pracach, mówiąc ogólnie, zbyt bogata.

Dlatego też podjęta przez autora próba opisanie dziejów Cerkwi prawosławnej na ziemiach polskich w XIX wieku jest szczególnie cenna². Zagadnieniu temu autor poświęcił drugi rozdział recenzowanej książki. Na uwagę zasługują uwagi autora dotyczące nowej organizacji Kościoła prawosławnego na ziemiach włączonych do Cesarstwa Rosyjskiego po rozbiorach Rzeczypospolitej.

Po trzecim rozbiorze (1795) dawne ziemie wschodnie Rzeczypospolitej znalazły się w granicach Cesarstwa Rosyjskiego, Cesarstwa Austriackiego i Prus. Sytuacja prawna ludności prawosławnej w tych państwach była odmienna. Inna była też droga unitów do prawosławia w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim.

Parafie prawosławne na obszarze włączonym do Rosji zostały podporządkowane biskupom rosyjskim. W 1796 r. utworzono nową eparchię mińską. Władze rosyjskie narzuciły Kościołowi prawosławnemu ustrój synodalno-konsystorski, niszcząc jego odrębność prawną i organizacyjną. Od wpływu na kierowanie Kościołem prawosławnym zostali odsunięci ludzie świeccy. Kościół prawosławny na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej zatracił swoją tożsamość, stając się częścią Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego.

Rosja wykorzystała Kościół prawosławny do polityki państwowej. Na dawnych terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego odsunięto od godności cerkiewnych miejscowych duchownych, a na ich miejsce sprowadzono duchowieństwo rosyjskie. Duchowieństwo to ujednotaczało parafie i monastery prawosławne według norm kanonicznych i prawnych obowiązujących w Rosyjskim Kościele Prawosławnym. Taka unifikacyjna polityka doprowadziła do zniszczenia miejscowej tradycji, kultury cerkiewnej i charakterystycznej dla ziem białoruskich i ukraińskich obrzędowości. W końcu XVIII w. i na początku XIX w. zlikwidowano jedenaście ośrodków monastycznych i zastąpiono je parafiami. Zlikwidowane monastery utrzymywały wcześniej nieliczne skupiska ludności prawosławnej w Wielkim Księstwie Litewskim.

Obwód Białostocki oraz znajdujące się na jego terenie monastery (zabłudowski, bielski i drohicki) po trzecim rozbiorze Rzeczypospolitej znalazły się

² O dziejach Kościoła prawosławnego w XIX wieku do końca I wojny światowej zob: L. Bieńkowski *Organizacja Kościoła prawosławnego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 781-1049; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej (1596-1918)*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary i źródło doświadczenia*, pod red. K. Leśniewskiego i J. Leśniewskiej, Lublin 1999, s. 473-548.

w zaborze pruskim. Władze pruskie pragnęły zerwać wszelkie kontakty ludności prawosławnej z innymi ośrodkami znajdującymi się w granicach Rosji. Planowano utworzenie odrębnej struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego w Obwodzie Białostockim. Jego zwierzchnikiem miał zostać ihumen monasteru zabłudowskiego Sofroniusz Michalski. Projekt ten nie został zrealizowany, albowiem na mocy traktatu tylżyckiego (1807) Białostoczczyzna znalazła się w granicach Rosji. Prawosławne ośrodki zakonne podporządkowane zostały arcybiskupowi w Mińsku. Miński Konsystorz Duchowny w 1808 r. polecił klasztory drohickie, bielski i zabłudowski przekształcić w ośrodki parafialne ze względu na niewielką ilość zakonników i skromny stan materialny. Realizacja decyzji Konsystorza mińskiego nastąpiła w 1824 r.

Znaczną część tego rozdziału autor poświęca problemowi likwidacji Kościoła unickiego w Rosji. Problem ten został przedstawiony na szerokim tle polityki dynastii Romanowych wobec unitów w latach 1795-1830, jednakże w głównej mierze autor oparł się na ustaleniach innych badaczy: E. Likowskiego, T. Śliwy, W. Kołbuka czy H. Dylągowej. Dużo miejsca A. Mironowicz poświęcił także postaci Józefa Siemaszki, która w polskiej literaturze historycznej zwykle jest opisywana w sposób jednostronny (negatywny). A. Mironowicz, kreśląc sylwetkę biskupa Siemaszki, stara się w sposób obiektywny dociec motywów jego postępowania, rzucając w ten sposób nowe światło na problem likwidacji unii w Cesarstwie Rosyjskim.

.. Kolejne wątki poruszane przez autora to działalność ośrodków monastycznych, bractw cerkiewnych, organizacji charytatywnych czy szkolnictwa prawosławnego. Próby opisanie szkolnictwa prawosławnego w XIX wieku na terenach dawnej Rzeczypospolitej były już wcześniej podejmowane przez innych autorów³. Całkowitym novum jest za to opisanie działalności bractw cerkiewnych w tym okresie. Z opisu wyłania się obraz całkowicie odmienny od znanego nam obrazu działalności bractw cerkiewnych w Rzeczypospolitej w wiekach XVI-XVIII⁴.

³ I. Matus, *W Puchlach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, Białystok 2000; H. Surynowicz, *Szkolnictwo cerkiewne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2002, s. 106-138; G. Sosna, *Szkoła monasteru krasnostockiego*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne...*, s. 139-146.

⁴ A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, Białystok 2003; tenże, *Drukarnie bractw cerkiewnych*, [w:] *Prawosławne oficyny wydawnicze w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2004, s. 52-68; P. Chomik, *Bractwo św. Ducha w Wilnie w XVI-XVIII wieku*, [w:] *„Pokazanie Cerkwie prawdziwej...” Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, pod red. P. Chomika, Białystok 2004, s. 21-36; T. Kempa, *Wileńskie bractwo św. Ducha jako centrum obrony prawosławia w Wielkim Księstwie Litewskim w końcu XVI i pierwszej połowie XVII w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 21, Białystok 2004, s. 47-69.

W pierwszym okresie po upadku Rzeczypospolitej Świętobliwy Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego nie wyraził zgody na funkcjonowanie bractw cerkiewnych w takim charakterze, w jakim działały one przed 1795 r. Udział elementu świeckiego w życiu cerkiewnym na poziomie parafialnym traktowano jako zjawisko obce prawosławiu. Jediną osobą odpowiedzialną za funkcjonowanie parafii był proboszcz. Władze państwowe, które poprzez oberprokuratora Świętobliwego Synodu wywierały istotny wpływ na funkcjonowanie całego Kościoła, z niechęcią patrzyły na oddolne inicjatywy ludności świeckiej, traktując je jako nie występujące w rosyjskiej tradycji religijnej. Nie oznacza to, że przy parafiach prawosławnych nie działały osoby świeckie. Zaangażowanie świeckich, zwłaszcza we wspieraniu materialnym parafii, było duże, ale nie miało one nic wspólnego z dawnymi bractwami cerkiewnymi.

Istotne zmiany w postawie hierarchii cerkiewnej wobec instytucji bractw nastąpiły po likwidacji unii na ziemiach białoruskich i litewskich oraz po zdławieniu powstania styczniowego. Władze carskie uświadomiły sobie potrzebę wykorzystania świeckich do wsparcia struktur organizacyjnych Kościoła prawosławnego na terenach mieszanych wyznaniowo. Na wniosek Komitetu Ministrów i oberprokuratora Świętobliwego Synodu car 8 maja 1864 r. wydał ukaz w sprawie powołania bractw cerkiewnych. W świetle tego ukazu bractwa cerkiewne miały się składać z osób wyznania prawosławnego różnego stanu i pozycji społecznej. Zadaniem bractw miała być pomoc Kościołowi prawosławnemu w obronie przed innowiercami, wsparcie finansowe parafii, prowadzenie działalności charytatywnej i oświatowej. Bractwa miały powstać przy cerkwiach i monasterach po uzyskaniu błogosławieństwa miejscowego biskupa. Każde bractwo musiało mieć swój statut i mogło prowadzić działalność zgodnie z jego postanowieniami. Przy opracowywaniu statutu bractwa mogły być wykorzystane występujące niegdyś nazwy, prawa i miejscowe zwyczaje. W statucie mogły zostać uszczegółowione cele bractwa, obowiązki jego członków, porządek ich wykonywania. Zadania i cele bractw nie powinny nakładać obowiązków na władze państwowe. Osoby pragnące założyć lub reaktywować bractwo powinny zwrócić się z prośbą do diecezjalnego biskupa i przedstawić projekt statutu. Biskup, jeżeli uznał za stosowne, informował gubernatora o projekcie statutu, a następnie go zatwierdzał. Ukaz nie zezwalał na jakiegokolwiek odstępstwa od zatwierdzonych dla bractw zasad i statutów. Jeszcze przed wydaniem ukazu z 25 października 1863 r. powstał projekt statutu bractwa św. Eliasza przy cerkwi w Wielkorycie w powiecie brzeskim. Statut tego bractwa nawiązywał do statutów bractw w dawnej Rzeczypospolitej.

W kolejnym rozdziale autor omawia dzieje Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej w okresie międzywojennym w oparciu o dostępną li-

teraturę. W tym miejscu należy oddać autorowi sprawiedliwość. Ilość literatury wykorzystanej robi naprawdę imponujące wrażenie.

Rozdział dotyczący sytuacji Kościoła prawosławnego na terenach Generalnego Gubernatorstwa, Białorusi i Ukrainy w latach 1939-1944 stanowi „ulepszoną” wersję artykułu znanego już z literatury naukowej⁵.

W ostatnim rozdziale autor podjął udaną próbę syntetycznego ujęcia dziejów Kościoła prawosławnego w Polsce po 1945 roku. Spośród dotychczasowych prób opisanego tego okresu warto wymienić prace K. Urbana i E. Mironowicza⁶. Inne opracowania, z różnych względów były mniej lub bardziej udane⁷.

Po II wojnie światowej Kościół prawosławny w Polsce znalazł się w nowej sytuacji społeczno-politycznej. Sytuacja ta wymagała zarówno nowej polityki władz państwowych, jak i ustosunkowania się władz cerkiewnych do nowej rzeczywistości. Sytuację komplikowało rozbitcie wewnętrzne wśród duchowieństwa i wiernych, nie unormowany status kanoniczny Kościoła oraz chaos organizacyjny.

Jeszcze w grudniu 1944 r. metropolita miński Bazyli (Ratmirow) utworzył dla Białostoczczyzny Tymczasowy Diecezjalny Zarząd Duchowny z ks. Mikołajem Wincukiewiczem na czele. Większość duchowieństwa Białostoczczyzny opowiedziała się za przyłączeniem jej do Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Tymczasowy Diecezjalny Zarząd Duchowny 12 lutego 1945 r. został oficjalnie podporządkowany władzy patriarchy moskiewskiego Aleksego. Wojewoda białostocki 22 czerwca 1945 r. informował rząd, że „przełożeni dekanatów tworzą radę pod przewodnictwem dziekana białostockiego Józefa Guskiewiczza, podporządkowując się bezpośrednio biskupowi mińskiemu, a pośrednio patriarsze w Moskwie. Oficjalnie nie zgłosili oni zerwania z organizacją Prawosławnego Autokefalicznego Kościoła w Polsce. W rozmowach nieobowiązujących nie ukrywają jednak tego faktu i stwierdzają, że autokefalia została im narzucona, a treść dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej nie obowiązuje ich, ponieważ i Rząd ze swej strony nie przestrzega postanowień tego dekretu, gdyż nie otrzymują oni tych dotacji, które były im udzielane przed wojną”.

⁵ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny na terenach Generalnego Gubernatorstwa, Białorusi i Ukrainy w latach 1939-1944*, [w:] „Pokazanie Cerkwie prawdziwej...”, s. 172-199.

⁶ K. Urban, *Kościół prawosławny w Polsce 1945-1970*, Kraków 1996, tenże, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1944-1956*, Kraków 1998, tenże, *Z dziejów Kościoła prawosławnego na Dolnym Śląsku 1946-1956*, Białystok 1998; E. Mironowicz, *Autokefalia Kościoła prawosławnego w Polsce w 1948 r.*, [w:] *Autokefalie Kościoła prawosławnego w Polsce*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2006, s. 165-179.

⁷ D. Sawicki, *Najnowsza historia Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego*, „Elpis”, R. I (XII), z. 1 (14), Białystok 1999, s. 243-256; G. Kuprianowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w XX wieku*, [w:] *Prawosławie. Światło wiary*, s. 549-614.

Wojewoda potwierdzał, że część duchowieństwa uznała władzę biskupa chełmskiego Tymoteusza. W tej sytuacji w Orli doszło do mianowania dwóch proboszczów, którzy podlegali jurysdykcji różnych władz cerkiewnych.

Tymczasowy Diecezjalny Zarząd Duchowny został zlikwidowany 6 listopada 1945 r., a na jego miejsce metropolita miński Bazyli ustanowił Mikołaja Wincukiewicza „zarządzającym sprawami biskupstwa białostockiego”. Mikołaj Wincukiewicz uzyskał szerokie uprawnienia łącznie z prawem obsady personalnej parafii. W ten sposób na Białostocczyźnie oficjalnie powstał system dwuwładzy, który wywoływał konflikty natury cerkiewnej i politycznej.

Problem zarządzania parafiami na Białostocczyźnie był szczególnie ważny, ponieważ decydował o charakterze relacji między Rosyjskim Kościołem Prawosławnym a Kościołem prawosławnym w Polsce. Decyzje metropolity mińskiego Bazylego i ks. M. Wincukiewicza były sprzeczne z aktem autokefalii z 1925 r., przepisami dekretu prezydenta z 1938 r. i decyzjami przewodniczącego PKWN. Sprawa była również kuriozalna, albowiem uprawnienia jurysdykcyjne bp. Tymoteusza do parafii na Białostocczyźnie w czerwcu 1945 r. potwierdził wciąż kanonicznie funkcjonujący metropolita warszawski Dionizy. Spór o jurysdykcję cerkiewną wpłynął również na relacje między władzami polskimi i radzieckimi. Podporządkowanie parafii prawosławnych na tym terenie jurysdykcji patriarchatu moskiewskiego Ministerstwo Administracji Publicznej uznało jako „ingerencję obcej władzy w wewnętrzne sprawy Polski oraz naruszenie jej suwerenności”. Ministerstwo sugerowało podjęcie odpowiednich działań dyplomatycznych w celu zlikwidowania takiej sytuacji. Dopiero w lutym 1946 r. stanowcza ingerencja rządu, odwołującego się do dekretu z 1938 r., doprowadziła do zażegnania „schizmy białostockiej”. Większość duchownych uznała władzę bp. Tymoteusza, a ks. M. Wincukiewicz i jego zwolennicy zostali wywiezieni do Białorusi. Całkowita stabilizacja nastrojów wśród wiernych Kościoła prawosławnego na Białostocczyźnie nastąpiła dopiero w maju 1946 r., kiedy ostatnia parafia Narodzenia NMP w Bielsku Podlaskim uznała zwierzchność bp. Tymoteusza, a jej proboszcz ks. Bazyli Iwasienko wyjechał do BSRR.

Opisując dzieje Kościoła w latach pięćdziesiątych i później autor wykorzystał niezwykle cenne archiwalia dotyczące sytuacji Kościoła prawosławnego w PRL przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

Z recenzenckiego obowiązku należy wymienić kilka nieścisłości, których dopuścił się autor recenzowanej pozycji. Otóż nie funkcjonuje w Kościele prawosławnym pojęcie archidiecezji, którego używa w odniesieniu do metropolii warszawskiej. W diecezji lubelsko-chełmskiej w ciągu pierwszych 10 lat jej funkcjonowania (od 1989 r.) wydano około dwudziestu książek, dzisiaj liczba ta podwoiła się, ale ciągle daleko jeszcze do liczby dwustu pozycji podawanej przez autora. Nie zauważyłem też daty inauguracji pracy Prawosławnego Ordynariatu Wojska Polskiego. Został on powołany do życia

— tak jak podaje autor — 1 stycznia 1994 r., ale prace rozpoczął dopiero w czerwcu tegoż roku. Pierwsza powojenna gazeta skierowana do wyznawców prawosławia „Tygodnik Podlaski”, ukazująca się od 1985 roku, początkowo była dodatkiem do „Tygodnika Polskiego” i wbrew nazwie ukazywała się raz w miesiącu, o czym autor nie wspomina.

Powyższe, drobne przecież uwagi w niczym nie umniejszają wartości recenzowanej pozycji. Jest ona ze wszech miar udaną próbą syntezy dziejów Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej w okresie, którego opisanie nie jest bynajmniej sprawą łatwą.

Piotr Chomik
(Białystok)

A. Mironowicz, *The Orthodox Church in Poland*, Supraśl 2005, ss. 94.

Zainteresowanie Kościołem prawosławnym na ziemiach Rzeczypospolitej cieszy się niesłabnącym zainteresowaniem, w szczególności na rynku wydawniczym. Badania w tym zakresie w ostatnim ćwierćwieczu zostały zintensyfikowane. Szczególnie cenione są prace M. Bendzy¹, L. Bieńkowskiego², A. Poppego³, W. Kołbuka⁴, M. Papierzyńskiej-Turek⁵ oraz A. Mironowicza. Prace tego ostatniego historyka są często oczekiwane z niecierpliwością przez czytelników.

Profesor Mironowicz od lat zajmuje się tematyką prawosławia w Polsce. Spośród Jego dorobku naukowego (19 książek i blisko 200 artykułów naukowych i popularno-naukowych) najbardziej cenione są prace: *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI-XVIII wieku* (Białystok 1991), *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza* (Białystok 1997), *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów* (Białystok 2003) oraz *Kościół prawosławny w Polsce w XIX i XX wieku* (Białystok 2005).

Zainteresowanie historią prawosławia w Polsce nie było wyłącznie domeną polskich badaczy. Jednym z pierwszych, który interesował się naukowo tym zagadnieniem był prof. Fiodor Iwanowicz Titow. Do tej pory brakowało prac zajmujących się prawosławiem w Polsce w językach obcych, dlatego z tym większym zainteresowaniem spotkała się recenzowana publika-

¹ M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982.

² L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce XVI-XVIII w.*, [w:] *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, Kraków 1969.

³ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku*, Warszawa 1968.

⁴ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998.

⁵ M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989.

cja A. Mironowicza.

Książka ta została napisana w trzech językach: angielskim, rosyjskim i niemieckim. Jest to pozycja popularno-naukowa, jednakże wersja angielskojęzyczna została zaopatrzona w przypisy. Pozycja ta nie zawiera rozdziałów, jedynie oddzielone graficznie poszczególne partie tekstu. Zadaniem tej książki jest przede wszystkim przybliżenie obcojęzycznemu czytelnikowi złożoności problemu i zarysowanie ogólnych tendencji rozwojowych prawosławia w Polsce.

Recenzowana pozycja zaczyna się od przedstawienia korzeni tego wyznania na terenach Polski, sięgających czasów misji św. św. Cyryla i Metodego, a kończy się na czasach współczesnych, tj. XX wieku. W recenzowanej pozycji zostały przedstawione ważniejsze momenty w historii Kościoła prawosławnego, dlatego szersza literatura, bardziej zagłębiająca się w omawianą problematykę, znajduje się na końcu książki, jednakże osoby, które chciałyby zagłębić się w poruszaną tematykę muszą skorzystać także z szerszej bibliografii przedstawionej wyczerpująco w wyżej wymienionych pozycjach książkowych prof. A. Mironowicza.

Autor stara się przedstawić nie tylko historiografię prawosławia, ale również cytuje i wymienia źródła: *Latopis Hipacki*, oraz ze zbiorów źródeł: *Akty odnosiaszczijesia k istorii Zapadnoj Rossii* (Sankt-Petersburg: t. I, 1846; t. IV, 1853), *Archiw Jugo Zapadnoj Rossii* (t. I, cz. 1, Kijew 1861), *Monumenta Ukraine Historica* (red. A. Septyckyj, t. I-XII, Rzym 1964-1975) oraz inne. Zabieg ten sprawia wrażenie, że jest to praca naukowa z kompletnym warszatem naukowym, jednakże właściwy charakter pracy zdradza niewielka objętość tekstu w stosunku do poruszanej problematyki (41 stron tekstu angielskiego, 20 stron tłumaczenia na rosyjski i 20 stron tekstu niemieckiego).

Zadaniem pracy było ogólne przedstawienie dziejów prawosławia w Polsce, od jego początków poprzez próby unii w XV w., unię brzeską (1596), ucisk prawosławia w XVII-XVIII w. do czasów powojennych. W wersji angielskiej ułatwieniem dla czytelnika są przypisy, dzięki którym można poszerzyć interesujące go zagadnienie. Niestety, większość pozycji jest w języku polskim (wynika to z niewielkiego zainteresowania tą problematyką, poza historykami polskimi), co jest pewnym utrudnieniem dla czytelnika nie znającego polskiego.

Jednakże recenzowana praca wychodzi naprzeciw oczekiwaniom zainteresowanych dziejami prawosławia w Europie. Praca A. Mironowicza pozytywnie wpisuje się w historiografię Kościoła wschodniego na terenach dawnej i współczesnej Rzeczypospolitej i z pewnością przybliży tę problematykę nie tylko historykom z zagranicy.

Wojciech Walczak

(Białystok)

Michał Kurkiewicz, *Sprawy białoruskie w polityce rządu Władysława Grabskiego*, Warszawa 2005, ss. 132.

O polityce rządu Władysława Grabskiego napisano wiele w polskiej historiografii. Praca Michała Kurkiewicza nie stanowi jednak powielenia poglądów badaczy, którzy zajmowali się analizą polityki narodowościowej rządów II Rzeczypospolitej. Autor wprowadził tylko w niewielkim stopniu wykorzystał wiedzę źródłową i oparł się głównie na dostępnej literaturze drukowanej, lecz opisał problem ze swojego punktu widzenia. Praca jest przedstawieniem poglądów człowieka, który zgłębił informacje i dokonał przemyśleń na temat polityki państwa polskiego wobec Białorusinów w zasadzie w całym okresie rządów parlamentarnych. Książka Michała Kurkiewicza zasługuje na uwagę głównie ze względu na świeżość interpretacji omawianego problem.

W warunkach demokracji parlamentarnej II Rzeczypospolitej rząd Władysława Grabskiego był nietypowym, przetrwał bowiem stosunkowo długi okres czasu, od grudnia 1923 do listopada 1925 roku. Gorączkowo poszukiwano w tym czasie sposobu złagodzenia konfliktów związanych z istnieniem kilkumilionowych mniejszości narodowych w województwach wschodnich. Z jednej strony próbowano sięgać po metody represyjne, jak powołanie Korpusu Ochrony Pogranicza, z drugiej zaś rozważano o radykalnej reformie rolnej, która miała być metodą na pozyskanie chłopów białoruskich dla państwowości polskiej. Zwolennikiem reformy rolnej był przede wszystkim premier Władysław Grabski. Jedyne, co udało się osiągnąć w warunkach kompromisu między głównymi uczestnikami życia politycznego w kwestii mniejszości narodowych, to ustawa o szkolnictwie z lipca 1924 r. Legitymizowała ona wprawdzie możliwość istnienia szkół dla narodowości, które skazano na asymilację, lecz na jej podstawie do 1926 r. nie powstała żadna białoruska placówka oświatowa.

Tytuł pierwszego rozdziału: *Kresy — biedna prowincja zrujnowanego kraju* swoim brzmieniem określa materialne położenie ludności zamieszkującej ten obszar. Autor zwrócił także uwagę na stan oświaty białoruskiej w pierwszej połowie dekady lat dwudziestych. Według jego oceny władze polskie długo nie mogły się zdecydować, jaką politykę prowadzić wobec szkół białoruskich, raz je tolerowano, innym razem likwidowano. Kurkiewicz niejednolitość postępowania władz wiąże z istnieniem w roku szkolnym 1922/1923 kilkudziesięciu szkół białoruskich na terenie tzw. Litwy Środkowej. Sam jednak udzielił odpowiedzi na pytanie o przyczynę zachowania tego szkolnictwa wskazując Bronisława Taraszkiewicza współodpowiedzialnego za rozwój oświaty na Wileńszczyźnie (s. 20).

Kurkiewicz dość obszernie omówił także organizację białoruskiego życia

politycznego w tym okresie. Dość trafnie ocenił sympatie polityczne Białorusinów, a najważniejsze jest to, że nie powiełał mitów występujących w polskiej historiografii o wyjątkowym skomunizowaniu tej społeczności. Mylnie jednak bandytyzm w województwach wschodnich wiąże wyłącznie z inspiracją ośrodków zewnętrznych (s. 36-38).

Cytowana przez autora litania katolików Białorusinów (*Od kajdan niewoli, Od jarzma polskiego..., Od gnuśności polskiej, Od pokuty w więzieniach polskich, Wybaw nas Panie!* s. 28) podważa tezę głoszoną przez władze oraz niektórych badaczy o tym, że wszyscy wierni tego wyznania byli Polakami.

Pierwsza część tytułu rozdziału drugiego — *Od Sasa do Lasa. Poglądy środowisk polskich na kwestię białoruską* — sugeruje, że wśród polityków polskich istniała szeroka gama pomysłów postępowania wobec ludności białoruskiej. Wydaje się jednak, że po 1921 r. rozbieżność ta dotyczyła jedynie metod postępowania, natomiast, co do celów, panowała duża zbieżność. „Konsekwencje polityczne traktatu ryskiego — pisał Stanisław Cat-Mackiewicz — narzucały się z żelazną siłą polityce wewnętrznej Polski. Polska polityka narodowościowa zejdzie na tory doktryny Dmowskiego, będzie się dążyło do państwa jednolicie narodowego, i z tego toru nie zejdziemy już nigdy”¹. Żadna alternatywna myśl dla polityki asymilacyjnej nie pojawiła się w okresie międzywojennym. Postulaty środowisk białoruskich ukierunkowane na otrzymanie przynajmniej autonomii kulturalnej przyjmowane były jako sprzeczne z interesem państwa. Różnice między politykami polskimi w kwestii białoruskiej dotyczyły jedynie pytania, czy asymilacja narodowa, jako zbyt bolesna, nie powinna być znieczulona w postaci polityki asymilacji państwowej. Po 1927 r. próbowano nawet przez kilka lat wdrażać niektóre założenia sanacji określane mianem asymilacji państwowej, lecz nie przyniosło to żadnych efektów. Dlatego na początku lat trzydziestych powrócono do polityki zgodnej z duchem idei Romana Dmowskiego.

Większość polityków polskich nawet, jeżeli głośno nie artykułowała, to jednak trzymała się w kwestii białoruskiej tezy głoszonej przez Stanisława Grabskiego, mówiącej, że nie ma narodowości białoruskiej, a ponieważ jej nie ma, nie może być zatem mowy o wynaradawianiu, czy asymilacji (s. 43). Michał Kurkiewicz endeckiemu stanowisku braci Grabskich przeciwstawia liberalne poglądy na temat polityki narodowościowej Stanisława Thugutta. Otóż ten minister w rządzie Władysława Grabskiego proponował jedynie „nie naśladować barbarzyńców, którzy na tych ziemiach panowali przed wojną” (s. 46). Wychodząc z założenia, że nie wiadomo, w jakim kierunku rozwijać się może ruch białoruski i ukraiński, apelował, aby nie robić niczego, co by kierowało te żywioły przeciwko Polsce. Thugutt nie

¹ S. Mackiewicz (Cat), *Historia Polski od 11 listopada 1918 r. do 17 września 1939 r.*, Warszawa 1989, s. 130.

był przeciwny asymilowaniu się Białorusinów, czy Ukraińców, obawiał się jedynie o skutki polityki przymusowej asymilacji.

Ofensywa rządu na gruncie polityki narodowościowej opisana przez autora w trzecim rozdziale pokazuje przede wszystkim mechanizm powstawania ustawy o szkolnictwie dla mniejszości narodowych. Sejm 31 lipca 1924 r. uchwalił głosami większości polskiej dość liberalną ustawę pozwalającą na powoływanie szkół białoruskich. Kilka miesięcy później minister wyznań religijnych i oświecenia publicznego wydał rozporządzenie, w myśl którego utworzenie szkoły z niepolskim językiem nauczania wymagało złożenia deklaracji przez rodziców, potwierdzenia prawdziwości podpisów w urzędzie notarialnym, urzędzie gminnym, sądzie i starostwie. W 1925 r., pisze Kurkiewicz, „rodzice złożyli 16 tys. podań z prośbami o powołanie 400 szkół białoruskich. W rezultacie powstało 27 szkół polskich i 15 utrakwistycznych” (s. 62).

Rządowi Władysława Grabskiego udało się także utworzyć Korpus Ochrony Pogranicza, który nieco uszczelnił granice i ograniczył przemyt, lecz w żadnym wypadku nie zmienił stosunków politycznych i narodowościowych w województwach wschodnich. Nie udało się natomiast premierowi zrealizować żadnego swojego pozytywnego postulatu — przeprowadzenia radykalnej reformy rolnej oraz dania miejscowym chłopom drewna na odbudowę zrujnowanych w czasie wojny gospodarstw. Nie zrealizowano zamierzenia, co do którego premier był przekonany, że mogłoby najskuteczniej łagodzić konflikty między władzą i ludnością białoruską.

Z oczywistych względów polityka rządu Władysława Grabskiego nie mogła zyskać akceptacji działaczy białoruskich (rozdział piąty), kilka lat wcześniej usiłujących zbudować własne państwo, a w Polsce oczekujących przynajmniej przyzwolenia na rozwój życia narodowego. Wysiłki władz polskich ukierunkowane na asymilację Białorusinów stanowiły całkowite przekreślenie tych oczekiwań. Inne przyczyny opozycyjności opisane przez autora miały drugorzędne znaczenie.

Eugeniusz Mironowicz
(Białystok)

***Blisko, a tak daleko. Polacy w obwodzie brzeskim na Białorusi*, redakcja naukowa Adam Bobryk, Siedleckie Towarzystwo Naukowe, Stowarzyszenie „Wspólnota Polska” O. Siedlce, Warszawa 2004, ss. 307.**

Książka *Blisko, a tak daleko* pod redakcją Adama Bobryka jest owocem udanej próby zbadania stanu posiadania mniejszości polskiej na terenie obwodu brzeskiego na Białorusi, położonego blisko granicy polskiej, ale pomimo

to znajdującego się na marginesie kontaktów, a przez to tak dalekiego Polakom z Rzeczpospolitej (jak trafnie ujmuje to tytuł niniejszej publikacji). Autorzy próbują ukazać świadectwo obecności Polaków na tych terenach, wzajemne przenikanie się z innymi narodami tam zamieszkującymi i uświadamiają ciągle żywe elementy polskości na obszarach obecnej Białorusi.

Podkreślenia wymaga ranga badań zastosowanych przy opracowaniu tego materiału. W przeważającej mierze są to relacje, wywiady, badania ankietowe i analiza materiałów zastanych, co sprawia, iż przedstawiona publikacja jest w wielu aspektach bardzo aktualnym źródłem informacji na temat sąsiadujących z Polską terenów zachodniej Białorusi. Specyfika analizy dotyczącej ludności zamieszkującej te tereny jest dużym wyzwaniem, zarówno ze względu na przeszłość obu narodów, powiązania historyczne, ale także ze względu na swoistego rodzaju granicę dzielącą je obecnie. Granica owa nie jest wyłącznie granicą państw i nie jest tylko rubieżą obecnej Unii Europejskiej. Zaznacza się ona też w świadomości zamieszkujących te tereny Polaków i Białorusinów, pomimo wielu elementów łączących. Trwająca kilka wieków wspólna przeszłość historyczna łączy oba narody i sprawia, że zauważa się w nich specyficzne podobieństwo. Jednak losy historyczne po drugiej wojnie światowej i obecna rzeczywistość sprawiają, że coraz trudniej można je porównywać w sferze mentalności.

Publikacja poprzez swoją strukturę zawiera gruntowną analizę terenów obwodu brzeskiego. Pierwsze artykuły ukazują nam badania etniczne (m.in. teksty Eugeniusza Sakowicza, Wiktora Kirijenki) wskazując wyraźnie na etniczne zróżnicowanie, które najpełniej uwidacznia się na terenach zachodniej części Białorusi. Następne ukazują liczebność i rozmieszczenie ludności polskiej na tym obszarze (artykuł Adama Bobryka) oraz badanie wyznaczników tożsamości kulturowej i narodowej Polaków na Białorusi. Te najpełniej uwidacznia artykuł prof. Iwony Kabzińskiej bazujący na badaniach terenowych i skupiający się na metodzie bezpośredniego dotarcia do rozmówcy. Uświadamia on czytelnikowi ogrom znaczenia zjawiska świadomości narodowej dla Polaków zamieszkujących badane tereny. Opracowanie to nabiera szczególnego znaczenia z uwagi na fakt, że przecież już okres powojenny zaznaczył się charakterystyczną antypolskością i działaniem według niechlubnej zasady przytaczanej w relacjach m.in. badacza Mikołaja Iwanowa. Podkreślał on oficjalną politykę władz wobec mniejszości polskiej na Białorusi, charakteryzującą się wyraźnym pragmatyzmem i działaniem według zasady, że na terenach białoruskich nie ma Polaków, a jedynie spolszczeni Białorusini. Pielęgnowanie świadomości narodowej i jej wyznaczników było więc na tych terenach nie lada wyzwaniem.

Znaczenie tradycji oraz dbałość o nią zostaje nam ukazana w kolejnym prezentowanym w niniejszej publikacji artykule, którego autorem jest Wiesław Czelusiński. Czytelnik zauważy bez wątpienia, że znaczna część pra-

cy poświęcona jest zagadnieniom dotyczącym życia religijnego, np. wnikliwa i wieloaspektowa analiza Adama Bobryka *Kamieniec jako centralny ośrodek życia religijnego regionu*. Podkreślają one znaczenie religii dla mieszkańców tego obszaru. Kolejne artykuły ukazują bogactwo historyczne oraz całość dziedzictwa kulturowego badanego regionu, a także wiele miejsca poświęcają współpracy w dziedzinie samorządności oraz działalności wydawniczej.

Patrząc całościowo na omawianą książkę, a szczególnie na opracowania dotyczące działalności oświatowej Polaków na Białorusi (ukazane m.in. w artykułach Michała Dobrynina, Heleny Kiwako, Barbary Stelinowskiej) można przyjąć za słuszne w stosunku do mniejszości polskiej na Białorusi stwierdzenie Rogera Brubakera, który określa mniejszość narodową w kategorii „dynamicznej postawy politycznej”, a nie w kategoriach czysto statycznych i demograficznych. Odrodzenie polskiej świadomości narodowej na terytorium obecnego państwa białoruskiego było procesem bardzo skomplikowanym i narażonym na represje (początek wieku przyniósł falę rusyfikacji przejawiającej się w tłumieniu i niszczeniu jakichkolwiek przejawów poczucia narodowego, a nie tak odległe czasy komunizacji zamierzały dopełnić tego politycznego wyzwania). Kiedy czytelnik zagłębia się w lekturę tejże publikacji, dochodzi do podobnych tezie Brubakera wniosków. Aktywność Polaków na terenach dzisiejszej Białorusi nabrała dla wielu większego znaczenia, dzięki zauważalnemu ostatnio konfliktowi, który dotyczy działalności Związku Polaków na Białorusi. Można by pokusić się o dalszą interpretację tezy Brubakera, według której mniejszości ze względu na ich „etnokulturowe pokrewieństwo” dążą do swych „etnicznych ojczyzn”. Powiązania Polaków zamieszkujących tereny Białorusi z ojczyzną przejawiają się w podejmowanych przez nich przedsięwzięciach mających na celu zachowanie kultury, tradycji oraz wiary przodków. Tendencja ta jest uwidoczniona w niniejszej publikacji mnogością artykułów dotyczących szeroko pojmowanej współpracy polsko-białoruskiej na rzecz powstawania i organizacji różnego rodzaju przedsięwzięć, mających na celu podtrzymanie świadomości narodowej. Ważne podkreślenia jest również pozyskanie licznego grona badaczy z Republiki Białoruskiej, należy tu więc wymienić Wiktora Kirijenkę, Weronikę Misiutę, Marinę Karabyko, Inesę Naliwajko, Michała Dobrynina, Ludmiłę Ananczuk, Helenę Kiwako, Wasilija Stiepanowicza, Helenę i Witalija Pieriechodów, Alesię Michajłową, Tamarę Karelcewą. Warto zwrócić także uwagę na przełamujący stereotypy artykuł abp Abla (Popławskiego), ordynariusza prawosławnej diecezji lubelsko-chełmskiej, poświęcony polskim akcentom w życiu Cerkwi na Ziemi Brzeskiej.

Polacy i Białorusini przeszli obok siebie długi szlak dziejowy, aż do jakże trudnej i skomplikowanej historii najnowszej. Można z całą pewnością potraktować te dzieje jako, oprócz historii sąsiedzkiej, historię różnych szla-

ków i odrębnych do pewnego stopnia cywilizacji. Region, jakim zajęli się autorzy książki zredagowanej przez Adama Bobryka, jest pełen skomplikowanych i niejednokrotnie drażliwych momentów z dziejów przeszłości, a problem przenikania się i wzajemnych wpływów kultury polskiej i białoruskiej jest wielowiekowy i wielopłaszczyznowy, co stanowi przedstawioną lekturę niezwykle wartościowym i cennym opracowaniem.

Renata Szwed
(Warszawa)

Księgarnie prowadzące ciągłą sprzedaż publikacji BTH

Białystok

AKCENT, ul. Rynek Kościuszki 17

Księgarnia i Antykwariat Naukowy, Plac Uniwersytecki 1 (gmach Uniwersytetu)

Warszawa

Główna Księgarnia Naukowa im. B. Prusa, ul. Krakowskie Przedmieście 7

LIBER, ul. Krakowskie Przedmieście 24

LIBER, ul. Dobra 56/66 (gmach Biblioteki Uniwersyteckiej)

Poznań

Poznańska Księgarnia Naukowa „Kapitałka”, ul. Mielżyńskiego 27/29

Mińsk (Białoruś)

www.knihi.net; tel. 643 57 33; Кнігі поштай, 220 050 Мінск, п/с 333

Выданыі Беларускага Гістарычнага Таварыства

„Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік”, nr 1-24, Białystok 1994-2005 — red. J. Kalina (nr 1-4), E. Mironowicz (nr 5-24); nr 1, 2 — прададзеныя.

W. Choruży, *Białoruski drugi obieg w Polsce 1981-1990*, red. E. Mironowicz, Białystok 1994, ss. 148, ілюстр. Прададзеная.

I. Matus, *Wieś Strzelce-Dawidowicze w tradycji historycznej*, red. O. Łatyszonek, Białystok 1994, ss. 234, ілюстр. Прададзеная.

o. G. Sosna, D. Fionik, *Dzieje Cerkwi w Bielsku Podlaskim*, red. A. Mironowicz, Białystok 1995, ss. 193, ілюстр. Прададзеная.

O. Łatyszonek, *Białoruskie formacje wojskowe 1917-1923*, Białystok 1995, ss. 273, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 23 зл.

Białorusini i stosunki polsko-białoruskie na Białostocczyźnie 1944-1956, tom I: sierpień 1944 — grudzień 1946, część 1: sierpień 1944 — grudzień 1945, opr. S. Iwaniuk, Białystok 1996, ss. 256, прададзеная; część 2: styczeń — grudzień 1946, Białystok 1998, ss. 233. Цана з коштам пасылкі 20 зл.

H. Głogowska, *Białoruś 1914 — 1929. Kultura pod presją polityki*, Białystok 1996, ss. 238, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 23 зл.

o. G. Sosna, D. Fionik, *Orla na Podlasiu. Dzieje Cerkwi, miasta i okolic*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1997, ss. 194, ілюстр. Прададзеная.

A. Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz. Archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997, ss. 71. Цана з коштам пасылкі 8 зл.

Księga cudów przed ikoną Matki Bożej w Starym Korninie dokonanych, oprac. A. Mironowicz, Białystok 1997, ss. 201. Цана з коштам пасылкі 35 зл.

Першы з'езд беларусаў свету (8-10 ліпеня 1993 г., г. Мінск). Матэрыялы і дакументы, укладальнік Ганна Сурмач, ss. 35, ілюстр., Мінск 1997, ss. 335. Цана з коштам пасылкі 23 зл.

A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, ss. 118. Цана з коштам пасылкі 15 зл.

Antoni Mironowicz, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998, ss. 127. Цана з коштам пасылкі 8 зл.

- o. G. Sosna, D. Fionik, *Parafia Ryboły*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 1999, ss. 210, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 20 зл.
- А. Катковіч, В. Катковіч-Клентак, *Успаміны*, рэд. Л. Глагоўская, В. Харужы, Беласток 1999, ss. 142, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 15 зл.
- Antoni Mironowicz, *Sylwester Kossow biskup białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999, ss. 144. Цана з коштам пасылкі 8 зл.
- „Наш Радавод. Кніга 8. Беларусы і палякі: дыялог народаў і культур. X-XX ст.”, рэдактары: Дзмітры Караў, Алег Латышонак, Гродна-Беласток 1999 (2000), ss. 628. Цана з коштам пасылкі 35 зл.
- E. Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, red. O. Łatuszonek, Białystok 2000, ss. 285. Цана з коштам пасылкі 35 зл.
- Irena Matus, *W Puchlach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, red. D. Wysocka, Białystok 2000, ss. 176, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 17 зл.
- Małgorzata Moroz, „*Krynica*”. *Ideologia i przywódcy białoruskiego katolicyzmu*, red. E. Mironowicz, Białystok 2001, ss. 230. Цана з коштам пасылкі 23 зл.
- o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Pasynki i okolice*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2001, ss. 282, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 23 зл.
- Мар’ян Пецюкевіч, *Кара за службу народу. Абрэскі ссыльнага жыцця*, Беласток 2001, ss. 200, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 19 зл.
- Piotr Sierhijewicz 1900-1984. *Ze zbiorów prywatnych*, Gdańsk — Sopot — Gdynia 2002, ss. 24, каталёг выстаўкі. Цана з коштам пасылкі 10 зл.
- Jan Tarasiewicz/ Ян Тарасевіч, *Pieśń miłości. Utwory na fortepian pod redakcją Ihara Ałounikawa/ Песня кахання. Творы для фартэпіяна пад рэдакцыяй Ігара Алоўнікава*, Мінск — Беласток 2002, ss. 132. Цана з коштам пасылкі 25 зл.
- Antoni Mironowicz, *Józef Bobrykiewicz, biskup białoruski*, Białystok 2003, ss. 214. Цана з коштам пасылкі 12 зл.
- М. Шкялёнак, *Беларусь і суседзі*, Беласток 2003, ss. 300. Цана з коштам пасылкі 20 зл.
- A. Kotkowicz, W. Kotkowicz-Klentak, *Od Budławia do GUŁagu*, red. H. Głogowska, W. Choruży, Białystok 2003, ss. 140. Цана з коштам пасылкі 15 зл.
- Antoni Mironowicz, *Sylwester Czetwertyński. Biskup białoruski*, Białystok 2004, ss. 158. Цана з коштам пасылкі 12 зл.
- Ціна Клыкоўская, *Саюз Беларускай Моладзі. Вяртаньне з забыцця*, Беласток 2004, ss. 228. Цана з коштам пасылкі 20 зл.
- Мар’ян Пецюкевіч (Marian Pietsukiewicz), *Лісты. Listy (1956-1982)*, Беласток 2005, ss. 156, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 16 зл.
- o. Grzegorz Sosna, Doroteusz Fionik, *Szczyty. Dzieje wsi i parafii*, Bielsk Podlaski — Ryboły — Białystok 2005, ss. 434, ілюстр. Цана з коштам пасылкі 30 зл.

Publikacje BTH można zamawiać drogą elektroniczną
wchoruzy@poczta.onet.pl
lub faksem: 085 744 61 11